

ПЕДАГОГІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Андрій КРИСОВАТИЙ

Copyright © 2014

9 березня 2014 року відбулася доленосна подія у житті українського народу – 200-річчя з дня народження Поета, Художника, Мислителя, Просвітника-гуманіста, Велета українського духу й Пророка нашої нації Тараса Григоровича Шевченка.

Творча спадщина Кобзаря є бездонною скарбницею психолого-педагогічних ідей, хоча й у нього, крім “Букваря Южноруського” [12], більше немає спеціально написаних праць з проблем освіти. Відомо, що “... і психологія, і педагогіка – методологічно споріднені науки, адже кожна, звісно у рамках свого специфічного предмета й відповідно його природі методу, виявляє те, як уреальнити бажане, досягнути ідеалу – повного розквіту і самореалізації особистості” [6, с. 9]. Відтак поезія і проза Шевченка є справжнім феноменом для української та світової культури загалом, а для психологів та педагогів зокрема залишає багато несподіванок щодо інтерпретації певних дослідницьких праць митця. Педагогічні погляди Т. Шевченка були предметом пошукувань С. Чавдарова, В. Доманицького, С. Черкасенка, П. Кралюка та інших. Окремі дослідження присвячені аналізу “Букваря” (В. Щурат, П. Зайцев, П. Потоцький, С. Сірополко, І. Коровицький, С. Стельмах, В. Яцюк, О. Федорук, Н. Кузьменко, В. Яременко), ставленню до недільних шкіл (Й. Шемлей, Ф. Прийма, Г. Антонюк) і використанню засобів народної педагогіки (Ю. Ступак).

До осмислення психологічних глибин універсальності Шевченкового генія зверталися й провідні західноукраїнські психологи (І. Франко, С. Балея, Г. Костельник, Я. Ярема та ін.) [1]. Щоправда, підходять вони до цієї проблеми з різних методологічних засад. Так, І. Франко, аналізуючи психологію творчості Кобзаря, з точки зору психолога і поета, тобто здійснюючи інтерпретацію “ізсередини” внутрішнього світу творця, використовує найновіші досяг-

нення асоціативної експериментальної психології. С. Балея за допомогою психоаналітичних методів зумів показати вразливість мистецької душі, довести, що під прикриттям образів і постатей (зокрема, долі й недолі дівчини, жінки, родини) приховується здебільшого власне Я поета. М. Шлемкевич вважає, що психоаналітичні пояснення С. Балея не розкривають даної проблематики цілком. Таємниця й сила творчого генія, зауважує дослідник, полягає в умінні в одному й конкретному подати символ загального й багатогранного, використовуючи концепти структурної та глибинної психології ХХ століття.

Вартим уваги видаються новітні прагнення вітчизняних дослідників проаналізувати та переосмислити педагогічний потенціал поетичних і прозових надбань Т. Шевченка. Дефініції педагогічного потенціалу, на думку Д.Б. Єнигіна [2], відображають щонайменше три його аспекти: а) особливості *результатів* педагогічної творчості; б) характеристику *процесу* педагогічної діяльності; в) внутрішні *ресурси особистості педагога*, що забезпечують гармонізацію його професійного зреалізування. У даному контексті Тарас Шевченко отримав право іменуватись педагогом у повному значенні цього слова. І зрозуміло чому: поєднання усіх вище означених аспектів знаходимо у творчому доробку Кобзаря.

Насамперед мовиться про результативність педагогічної діяльності митця у розробці просвітницьких ідей щодо освітнього ідеалу особистості, національного, трудового, сімейного виховання, принципу ментальності і концептів народної педагогіки, що відображено у прозових художніх творах – “Близнюки” [11, с. 11–119], “Княгиня” [10, с. 152–177], “Нещасний” [10, с. 240–289], “Художник” [11, с. 120–207], “Варнак” [10, с. 121–151], “Прогулянка із задоволенням і без моралі” [11, с. 208–328], “Музикант” [10,

с. 178–239]; “Щоденнику” [12, с. 11–190]; “Буквареві” [12, с. 220–256] та численних поетичних висловах. Коротко аргументуємо дані положення.

Сучасна педагогіка “як витвір людського розуму, помноженого на енергетику практичного діяння, являє собою два неподільних виміри фактично одного соціокультурного явища: з одного боку, це *“теорія про шлях до ідеалу”* (М.М. Рубінштейн), тобто наука про мисленнєві конструкції того, як саме досягти найвищих зразків удосконалення людської природи в кожному громадянині, з другого, – *особливе мистецтво*, тобто *унікальна практика* винятково вмілого застосування напрацьованого людством та самотужки здобутого кожним дорослим досвіду виховного впливу на навколишніх” [6, с. 3]. Як стверджує С. Чавдаров [7], Т. Шевченко багато і часто замислюється над питаннями педагогічної теорії та практики. *“Якби ми вчилися, так як треба...”*, – пише Кобзар у поезії *“І мертвим, і живим...”* [9, с. 350], тим самим акцентуючи увагу на недосконалості тогочасної освітньої системи та її відсутності для простого люду. Фактично для Шевченка освіта широких верств населення стала першорядною справою. У міру своїх сил Тарас Григорович прагнув долучитися до створення так потрібних навчальних книг українською мовою. Цінним доробком є створення ним передового на той час підручника для недільних шкіл – *“Букваря Южноруського”* (1861) [12]. Невеликий за обсягом (24 сторінки), він містив великі і малі букви алфавіту, склади, цифри, лічбу, текстовий матеріал (народні думи – *“Про Олексія Поповича”* та *“Марія Богуславка”*, багато народних приказок та прислів’їв).

Т. Шевченко був упевнений, що навчання дітей має спиратися на рідну мову, народні традиції, фольклор. Український народ має чудову спадщину, з якої багато можна почерпнути. Вдалий опис принципу ментальності він подає у поезії *“І мертвим, і живим...”*: *“У нас воля виростала, / Дніпром умивалась, / У голови гори слала, / Степом укривалась”* [9, с. 351]. У такий спосіб поет показує, що шлях до національного відродження пролягає саме через усвідомлення своєї історії, формування гордості за славних предків й утвердження національної гідності. Відтак вищезгаданий підручник вигідно відрізнявся від попередніх букварів того часу – заохочував учнів до свідомого читання. Цитуючи С. Черкасенка,

акцентуємо увагу на тому, що народна неосвіченість *“...тяжким боєм відчувалася в щирім серці українського Кобзаря й примушувала його кидати гучну кобзу задля писання нудного букваря й раювати, втішатись не з розкошів своєї поезії, а із сухих, на перший вигляд, мертвих, літер. Але поет знав, що за тими нікчемними літерами та цифрами ховається добробут і пишній розвиток рідного краю, й не дарма казав: “Як би Бог поміг отсе мале діло зробити, то велике й саме зробилося б”* [8].

Отож, Т.Г. Шевченко виніс глибоку переконаність, що освіта має допомогти людям зорієнтуватися у різних ситуаціях, розвинути в них прагнення до самореалізації. Так, прикладом, у повісті *“Художник”* знаходимо міркування, що брак освіти – це початок великого лиха. У повісті *“Нещасний”* це лихо онаявнене як *“темнота, всякі недостачі, злидні, а вже звичаї – краще мовчати”*. Про значення освіти говорять представники різних соціальних станів: селянин Яким та священник Ніл (*“Наймичка”*). Ні соціальне походження, ні навіть вік не повинні стояти на перешкоді у справі навчання. Герой *“Варнака”*, кріпак Кирило, ще дитиною вчиться французької та італійської мов, випереджаючи свого панича. Старий ветеран Туман у повісті *“Капітанша”* вчиться писати. Інвалід Трохим у *“Прогулянці із задоволенням і не без моралі”* навчається грамоти, а сестра його буде щасливою, коли її брат навчиться читати [3].

Питання освіти і виховання посідають чільне місце і в *“Щоденнику”* Тараса Шевченка, де він висловлював свої зауваження, зокрема стосовно естетичного виховання. Так, про Нижегородський інститут шляхетних дівчат занотував: *“Усе це погано, але ось що огидно. У залах інституту, крім лав та грізного зображення самодержця, жодної картинки, жодної гравюри. Де ж естетичне виховання жінки?”* [12]. Прикметно, що митця турбував стан саме жіночої освіти, коли більшість дівчат із селянських родин узагалі не навчалися, а дівчатам-дворянкам у привілейованих закладах прививали тільки світські манери, не розвиваючи їхній розум і духовність. Очевидно, що Т. Г. Шевченко як гуманіст обстоює рівність хлопців і дівчат у навчанні, обстоює надання жінці повноцінної освіти. Високу оцінку надає і родинному вихованню. У тривалій сім’ї, на його думку, діти зростають працьовитими, духовно багатими. Як взірець, автор наводить сім’ю Сокир у *“Близнюках”*,

сім'ю Прехтелів у “Прогулянці...”, сім'ю Якима і Марти Гирло (повість “Наймичка”), де у взаємостосунках між членами родини відчувається тепло, сердечна близькість і єдність дій. Співчутливо зображає поет вдовині селянські сім'ї, де хоч і бідно та вбого, але є піклування матерів про дітей, а дітей про матерів, де наполеглива праця не тільки не вбиває, а міцніше підкреслює людяність сімейних стосунків [5, с. 162].

Однак освіта без реальних знань, освіта, зведена до зовнішнього лоску, в очах Шевченка, була нулем [5; 7]. Адже сам факт навчання ще не є показником освіченості. У повісті “Близнюки” яскраво зображено продукт тогочасного семінарського виховання – Степана Мартиновича Левицького, котрий справляв враження “рухомого автомата, а не обдарованої свідомістю молодої людини” [7, с. 139]. Шевченко стверджував, що навчання в освітніх закладах, позбавлене зв'язку з народним життям і народним вихованням, не є достатнім, а часто й спотворює людину. Повість “Близнюки”, у якій автор намагається простежити, які чинники визначають формування праведника Саватія, а які – грішника Зосима, це підтверджує. До перших він відносить хороше виховання, яке забезпечують високоморальні вчителі, дотримання звичаїв й, відповідно, традиційного способу життя, а до других – орієнтацію на сумнівні цінності, котрі здебільшого є привнесеними ззовні, пропагують “модну” поведінку, ігнорування традицій. При виборі життєвого шляху для близнюків Никофор Федорович та Параскева Тарасівна, що усиновили їх, керуються різними життєвими цінностями: чоловік хоче дати їм гуманітарну освіту, вивчити на “хороших семінаристів”, а дружина, зазнавши впливу французьких “уродливих повестованих”, хоче бачити в їхній особі офіцерів. Саватій виховується так, як цього б хотів Никофор Федорович, а Зосим – як Параскева Тарасівна. У результаті перший стає достойною, високоморальною людиною, другий же деградує в моральному плані. Аналогічне педагогічне експериментування прослідковується й у повісті “Музикант”, де дві дівчинки-сестри, Ліза й Наталя, потрапляють у різні життєві ситуації. Одна, потрапивши у сім'ю поміщика Арновського, стає морально скаліченою особою – егоїстичною, владною, жорстокою. Інша сестра – добра, розумна, людяна – виходить заміж за бідного, але працьовитого чоловіка, обдарованого му-

зичними здібностями, і стає люблячою дружиною, щасливою в шлюбі [4; 10; 11].

Таким чином, бачимо, як різне виховання, освіта, зрештою суспільні обставини впливають на біологічно однакових дітей, котрі є не лише генетично близькими (близнюками чи сестрами), а й отримали однакову початкову освіту і домашнє виховання. У зазначених прозових творах Т. Шевченко зосереджує увагу на чотирьох чинниках формування особистості: 1) звички, набуті в дитинстві, які переважно є наслідком сімейного виховання, 2) освітній заклад, де відбувається власне процес навчання, 3) вплив на її розвиток соціального довкілля, а також 4) самопізнання і самоосвіта.

Вочевидь названі факти спонукали дослідника до визначення свого ідеалу виховання особистості. Це, як стверджує С. Чавдаров, людина багатогранних знань та інтересів, широкої розумової культури, стійких моральних настанов і християнських цінностей, активна, ініціативна, здатна застосовувати свої знання до потреб життя, любить працю і вміє цінувати мистецтво [5, с. 151–152]. При цьому Шевченко намагався провести “ідею синтезу етичного та естетичного складників виховання. Для нього освічена та моральна людина водночас повинна мати розвинуте естетичне почуття й смак” [3]. Із сказаного випливає, що він розумів і втілював у своєму доробку основний принцип педагогіки: гармонійне поєднання навчання, виховання і розвитку духовно ємної і різнобічно розвиненої особистості.

Теоретична рефлексія окреслених обріїв педагогічного потенціалу творчої спадщини Тараса Шевченка у ракурсі сучасності та опрацьованих наукових розвідок вітчизняних дослідників дає змогу створити його узагальнений психодуховний образ як *просвітителя, навчителя, власне педагога і пророка* української нації. А це означає, що він, увібравши найкращі здобутки і традиції своїх зарубіжних та українських попередників, народні духовні скарби, постає як просвітитель прогресивних педагогічних знань і культури. До того ж наука і мистецтво у його творчому повсякденні об'єднуються у своєму служінні людству. І це – визначальне життєве кредо Тараса Григоровича. Задуманий і розпочатий ним випуск “Живописної України” [12, с. 203–206] мав своїм завданням, з одного боку, давати масам знання у сфері історії, географії, природи своєї країни, а з другого, – розвивати в них художній

смак. “Ні в якому разі не спрощувати висновків науки і не знижувати рівня мистецтва”, – ось чого, за словами С. Чавдарова [5, с. 151], вимагає митець від застосування до усного викладу художніх ілюстрацій.

Тарас Шевченко високо цінував роботу вчителя, вважаючи, що до неї слід допускати лише людей чесних, сумлінних. Перший учительський досвід він отримав, коли служив школярем-робітником у дяка Богорського. Останній навіть призначав його консулом, покладаючи на нього деякі вчительські обов'язки. Відомо, що до заслання Т. Шевченко сам мав намір стати вчителем малювання у Київському університеті. Його було затверджено на посаді, але приступити до своїх обов'язків, на жаль, він не встиг.

Шевченко-педагог, розробляючи проблеми педагогіки як науки, порушував морально-етичні теми, розмірковував про важливість родинного виховання, освіти та освіченості у житті людини, про роль традицій і фольклору в становленні високоморальної особистості [3; 4; 7].

Однак не слід забувати, що сучасна “педагогіка як науково зорієнтована професійна діяльність, перебуваючи у сьогоденні і звертаючи увагу на своє славне минуле, все ж насправді живе майбутнім, причому благородним, високоморальним, гуманним” [6, с. 10]. І Великий Кобзар це відчував. Він, як провісник майбутнього утвердження знань у Храмі освіти, “як пророк, прозрівав у далеку будучину і знав, що все одміниться, що темнота народна – річ тимчасова... Школи тільки треба було, рідної школи!...” [8].

1. Аналіз психології творчості Шевченка західноукраїнськими вченими (С. Балей, Г. Костельник, І. Франко, М. Шлемкевич, Я. Ярема) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.textreferat.com/referat-10386-4.htm>

2. Єнигін Д.В. Аналіз понятійного апарату термінологічного концепту “педагогічний потенціал” [Електронний ресурс] / Д. В. Єнигін // Современные научные исследования и инновации. – 2012. – № 11. – Режим доступу: <http://web.snauka.ru/issues/2012/11/18147>

3. Кралюк П.М. Педагогічні погляди Шевченка [Електронний ресурс] / Петро Михайлович Кралюк. – Режим доступу: <http://simya.com.ua/articles/71/45546/>

4. Педагогічні погляди Тараса Шевченка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://subject.com.ua/psychology/history_pedagog/19.html

5. Сава Христофорович Чавдаров: до 120-річчя від дня народж.: бібліогр. покажч. / Нац. акад. пед. наук України, Держ. наук.-пед. бібл. України ім. В.О. Сухомлинського; [упоряд.: Пономаренко Л. О., Пєєва С. П., Айвазова Л. М. ; авт. вступ. ст.: Березівська Л. Д., Бондар Л. С.; наук. консультант Березівська Л. Д.; наук. ред. Рогова П. І.]. – К.: Нілан-ЛТД, 2012. – 213 с. – (Серія: Видатні педагогі світу; вип. 8).

6. Фурман А.В. Педагогіка як сфера мислєдїяльності: [наук. вид.] / Анатолій Васильович Фурман. – Тернопіль: НДІ МЕВО, 2012. – 24 с.

7. Чавдаров С.Х. Педагогічні ідеї Тараса Григоровича Шевченка / С.Х. Чавдаров. – [ред. Альберт Ц.Д.]. – К.: Рад. шк., 1953. – 206 с.

8. Черкасенко С. Шевченко педагог (Епізод з життя Шевченка) [Електронний ресурс] / Спиридон Черкасенко. – Режим доступу: <http://www.yatran.com.ua/articles/584.html>

9. Шевченко Т. Зібрання творів: У 6 т. / Тарас Шевченко. – К.: Наук. думка, 2003. – Т. 1: Поезія 1837–1847. – 784 с.

10. Шевченко Т. Зібрання творів: У 6 т. / Тарас Шевченко. – К.: Наук. думка, 2003. – Т. 3: Драматичні твори. Повісті. – 592 с.

11. Шевченко Т. Зібрання творів: У 6 т. / Тарас Шевченко. – К.: Наук. думка, 2003. – Т. 4: Повісті. – 600 с.

12. Шевченко Т. Зібрання творів: У 6 т. / Тарас Шевченко. – К.: Наук. думка, 2003. – Т. 5: Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. “Букварь южнорусский”. Записи народної творчості. – 496 с.

Надійшла до редакції 14.01.2014.